

Миркарим Осим

АЛЖАБРНИНГ ТУҒИЛИШИ

Қисса

I

— Шаҳри Бағдодга соғ-саломат етиб келганингиздан беҳад хурсандман, яна кўришадиган кун бор экан, — деди уй эгаси — марвлик Холид ибн Абдумалик кенг пешонали ёш меҳмон билан кучоклашиб кўришар экан. — Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо жаноблари қачон етиб келар эканлар, деб йўлингизга мунтазир эдик. Алҳамдулиллоҳ, яна дийдор кўришар эканмиз, минг қатла шукурки, аввалгидек тетик ва бардам экансиз.

Кўпдан буён кўришмаган икки дўст, ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганларидан кейин кўрпачага ўтирдилар. Узун ятакли, қотмадан келган уй хизматкори уларнинг олдида дастурхон ёзиб, баркашда турли ноз-неъматлар ва икки коса шарбат келтириб қўйди. Соч-соқолига оқ оралаб қолган ўрта ёшли мезбон хурсандлигини яшира олмай, "қани, олсинлар" дегандек, томирлари бўртиб чикқан қўли билан дастурхонни кўрсатди.

— Марв шаҳрида менга эмакдош бўлган ёр-дўстларни соғиндим, — деди ёши ўттиздан ошган, қалин қошли меҳмон нон тишлаб, беҳи шарбатидан хўплар экан, — Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ, Мусо ибн Шокир ва унинг ўғиллари сиҳат-саломат юрибдурларми?

— Алҳамдулиллоҳ, ҳаммалари эсон-омон, сизни кўришга, суҳбатингиздан баҳраманд бўлишга муштокдурлар.

Улар дастурхон устида Хуросонда бирга ўтказган кунларини, бошларидан кечирган воқеаларни эслаб, суҳбатлашиб ўтиришди. Мезбон тилининг учида турган гапни айтиш учун пайт пойлаб турарди.

— Кечикиб келишингизнинг сабаби нима?— деб сўради у негадир ўзини ноқулай сезиб. — Халифа ҳазратлари ҳам: "На учун Абу

Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо кечикди, уни зудлик билан ҳузуримга жўнат, деб Хоразмшоҳга мактуб юборган эдим-ку", деганларини икки маротаба эшитдим. Нима ҳодиса юз бердики, шаҳри Бағдодга қадам ранжида қилгингиз келмади? ;

— Бунинг сабабини сизгагина айта оламан, — деди меҳмон ўйланқираб. — Маъмун Хуросон кўшини билан Бағдодни босиб олганидан сўнг ўз иниси Аминни қатл эттирганини, Озарбайжонда бошланган зардуштийлар кўзғолонини шафқатсизлик билан бостириб, асирларни ўлдираётганини эшитиб, бу ерга келишга оёғим тортмай қолди. Оташпарастсан, деб бегуноҳ одамларни бола-чақаси билан қириб ташлаш — ўта золимлик-ку!

Холид ибн Абдулмалик оқара бошлаган бошини қашиб, мийиғида кулиб кўйди-да:

— Сизга ал-Мажусий деб лақаб қўйганлари бежиз эмас экан, оташпарастларга бу қадар хайрихоҳ эканлигининг сабаби энди маълум бўлди, — деди.

— Ҳа, бобом раҳматли зардушт дини раҳнамоларидан бири эдилар. Араб саркардаси Қутайба бинни Муслим Хоразмни босиб олганидан кейин ҳаммани зўрлаб ислом динига киритди. Хоразм ёзувини билатурган одамларни ўлдиртириб, қадимий китобларимизни ёндириб юборди. Эски эътиқодларига содиқ бўлган бобом жон сақлаб қолиш учунгина араб тилида калима келтиришга мажбур бўлган эканлар.

— Ўтган ишга салават, — деди уй эгаси меҳмоннинг чакнаган кўзларига кулимсираб қараб, — айтилган сўзни, отилган ўқни қайтариб бўлмас, деган мақол бор. Харобага айланган Хоразм яна обод бўлиб, қаддини ростлаб олди, яна билим уруғлари ўсиб чиқа бошладику!

— Юртимизда эски маданият кўри бор эди-да! Қутайба бинни Муслим ёниб турган маърифат ўчоғини сўндиришга уринди, аммо бидъат-хурофот кули остида маърифат чўғлари қолган экан.

— Боракалло, халифа Маъмун саройига тўпланган олимлар яна илм-маърифат гулханига ўт қалаб юбордилар. Хоразм яна олимлар етиштира бошлади, ёпилиб қолган маърифат дарвозаси очилди. Келинг, кечаги кунни ёдлаб, бугунги кунни заҳарламайлик,

имкониятлардан фойдаланиб қолайлик.

— Рост, мен ҳам шул мулоҳаза билан йўлга чиқишга мажбур бўлдим, — деди меҳмон қалин қошларини кериб қўйиб.

— Қаерда бўлсангиз ҳам халифа ҳазратлари сизни топтириб келтирар эдилар. Вазири аъзам ал-Афзал ибн Саҳл жаноблари ҳам сизни сабрсизлик билан кутаётган эдилар.

— Ҳа, ул киши Марв шаҳрида сарой вазири бўлиб турганларида менга хайрихоҳ бўлиб, кечалари мендан ҳинд ҳисобини ўрганур эдилар. Шул сабабдан бўлса керак, менга бир мактуб йўллаб, дарҳол пойтахтга етиб келишимни илтимос қилдилар. Шунинг учун тўғри келиб ул кишининг ҳузурларида бўлдим. Кечикиб келганим учун норози эканликлари афтларидан билиниб турар эди. Сир бой бермай, мени яхши қабул этиб, икки-уч кун ўтмай алоҳида ҳовли топиб беришни ваъда қилдилар. Ҳозир карвонсаройда турибман.

— Меникига кўчиб келақолинг. Сиз учун алоҳида хона бор.

— Ташаккур, сизни безовта қилишни истамайман. Карвонсарой ҳужрасида ором олиб, ўзимга келиб олай.

Улар аллавақтгача гаплашиб ўтириб, ўтган воқеаларни эсладилар.

Маъмуннинг отаси халифа Ҳорунаррашид ўзининг эроний вазири Жаъфар ибн Яҳёни арзимаган бир гуноҳи учун қатл эттирган эди. Шундан кейин унга қарашли Эрон ва Хуросонда норозилик бошланади, у ер-бу ерда исёнлар кўтарилади. Ҳорунаррашид уларни тинчитиш учун ўзининг эроний жориясидан бўлган тўнғич ўғли Маъмунни Марв шаҳрига — шарқий вилоятларнинг марказига катта ҳуқуқлар билан ҳоким қилиб юборади. Маъмун эронийларга имтиёзлар бериб, Хуросон ва Ўрта Осиёда етишган олимларни ўз атрофига тўплай бошлайди, ҳар тарафдан кўҳна китобларни топтириб, кутубхонасини бойитади. Хоразмлик ёш олим Муҳаммад ибн Мусо унинг буйруғи билан шарқий Афғонистон, шимолий Ҳиндистонга бориб, риёзат ва астрономияга доир бир талай илмий асарларни олиб келади.

Орадан кўп вақт ўтмай Ҳорунаррашид оламдан ўтади. У иккинчи хотинидан бўлган Аминни тахт вориси қилиб тайинлаб кетган эди. Отасининг бу ишидан норози бўлган Маъмун тишини тишига қўйиб сабр қилиб туради, секин-аста туркий халқлардан аскар тўплаб,

пойтахт Бағдодни босиб олишга тайёрлана бошлайди.

Маъмунга эргашиб Дажла бўйига келган Холид ибн Абдумалик кўрган-кечирганларини баён қилар экан, Хоразмийнинг кўзи ўнгида даҳшатли манзаралар бирин-кетин ўта бошлади.

Бағдод шаҳри бўсағасидаги қонли жанглار, шаҳар кўрғонига шоти қўйиб чиқаётган қийиқ кўзли жангчиларнинг "урҳо-ур" деб қичқиришлари, у ер-бу ердан кўтарилган алангалар, кўксига найза санчилган аскарларнинг инграши, аёлларнинг дод-фарёдлари...

Ниҳоят, халифа Амин энгилиб, шаҳардан қочди. Уни тутиб олиб, акаси олдига судраб келдилар. Эғнида йилтироқ пўлат совут, бошига дубулға кийган ака қиличининг дастасини чангаллаб, дарҳол укасининг калласини олишни буюрди.

Маъмун Помир тоғларидан Испаниягача чўзилган ўлкаларга ҳукмдор бўлиб, ўзини халифа деб эълон қилганидан кейин¹ бир кўли билан у ер-бу ерда бошланган халқ кўзғолонларини бостира бошлади, иккинчи кўли билан атрофига олимларни тўплаб, илм-фан учун кўплаб маблағ сарф қилишга киришди.

Байтул-ҳикмат, яъни донишмандлар уйини ташкил қилиб, ҳинд, юнон, сурёний тилларида ёзилган кўхна китобларни йиғдира бошлади.

II

— Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусодек буюк олимнинг қаторимизга келиб қўшилганидан беҳад мамнунмиз. Марҳамат қилиб Байтул-ҳикмат калитини қўлга олсалару хужралардаги китобларни тартибга келтиришга ёрдам берсалар, ёш олимлар ва толибул илмлар у кишининг маслаҳати билан ҳар илмга доир китобларни айрим хужраларга жойлаб, рўйхатга олсалар... — деб гапида давом этди, тўрда, фил суягидан ясалган нақшли курси устида ўтирган Маъмун. — Шойи, атлас чопон, юпқа жун чакмон кийган, бошларига юмалок оқ салла ўраган олимлар катта уйнинг девори тагига солинган кўрпачаларда қўл қовуштириб ўтирар эдилар. Устидаги зардўз чопони

¹ Маъмун 813 йили тахтга ўтирган эди.

кўзни камаштирадиган оқ юзли, ранги тоза халифанинг ўнг томонидан жой олган ал-Хоразмий унинг гапини маъқуллаб, бош эгиб кўяр эди.

— Марв шаҳридан сандиқларда келтирилган ҳинд тилидаги асарлар тартбисиз ҳолда. Улардан энг муҳимларини араб тилига таржима қилишни Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бинни Мусо жанобларига, аструнумиё ва аструлуҳиёга доир китобларни юнон тилидан таржима қилишни Яҳё бинни Мусога топширсак... — Ёш халифа оғзидан чиққан баъзи сўзларни тушунмай пешоналарини тириштириб ўтирган ёш олимларга қараб:— Юнонийлар аструнумиё деб илмул фалакни, аструлуҳиё деб илми нужумни айтадилар, астр — юлдуз демақдир, — деб қўйди.

Унинг донишмандлигини тан олган олимлар индамай бош эгиб қўйдилар.

Ўзидан уч ёш кичик бўлган Маъмун билимдонлигини кўз-кўз қилаётганлигини фаҳмлаган ал-Хоразмий эса ерга қараб қолди.

* * *

Байтул-ҳикмат калити қўлига теккандан кейин ал-Хоразмий ёш олимлар билан бирга Ҳиндистон, Эрон, Искандариядан келтирилган китобларни тартибга сола бошлади. У кечқурун чарчаб уйига келар, овқатланиб, мизғиб олгандан кейин ярим кечагача ўтириб ишлар, ҳинд тилидаги кўҳна китобларни мутолаа қилар эди. Икки-уч йил ичида байтул-ҳикматдаги китоблар жой-жойини топди, шундан кейин у хотиржам бўлиб, ҳинд ҳисоби билан шуғуллана бошлади.

"Ҳиндлар сонларни рақамлар билан ёзишни кашф этганлар, аммо "1" сонининг аҳамиятини тушуниб етмаганлар, — деб ўзи билан ўзи гаплашар эди, беш шам ўрнатилган қандил ёруғида ишлаб ўтирар экан у. — Ахир икки — иккита бир, уч — учта бир, тўрт — тўртта бир ва ҳоказо. Ҳиндлар жорий қилган тўққизлик санок тартиби билан катта сонларни қўшиш, айириш, кўпайтириш ва тақсим қилиш амримаҳол..."

Хоразмийнинг хизматига доим тайёр бўлган, иш буюришини кутиб ухламай ўтирадиган хизматкори хўжайинининг баъзан ярим кечагача ўзи билан ўзи гаплашиб ишлаб ўтирганига ҳайрон қолар:

"Нега мунча ўз жонига азоб беради-я! Мияси айниб қолмасайди. Кундуз кунлари ишлагани етмасмиди. Подшо шундоғ ҳам унга маош бериб турибди-ку!" — деб ўйлар эди.

III

Теварак-атрофдан дехқонлар, кўчманчилар келиб, бозор қиладиган Дажла наҳри бўйидаги қишлоқ Абул Аббоснинг ўғли халифа Мансур замонида катта шаҳарга айланган эди². Юз минг қул эртадан-кечгача ишлаб халила учун шоҳона кўшк ва саройлар, мулкдорлар, амалдорлар учун баланд ғиштин иморатлар, савдогарлар учун мағозалар³ қуриб, шаҳарни икки қават кўрғон билан ихота этган эдилар. Кейин Дажла устига кўприк қурилиб, сўл қирғоғида катта бозор, усти ёпиқ расталар вужудга келди.

Халифа Маъмун эрта баҳорда бошланадиган тошқиндан кейин Дажла бўйидаги сарой боғига чиқиб истироҳат қилар эди.

Шаҳарнинг шимол томонидаги бу боғ қишин-ёзин кўм-кўк хурмо, лимун, шамшод ва сарв дарахтлари билан қопланган эди. Хиёбонларда нозланиб юрган товуслар ранг-баранг патларини ёйиб, ўз гўзалликларини кўз-кўз қилар, дарахтлар тагида ўтлаб юрган кийиклар бегона одамни кўрганда пишқириб, кўланкаси қуюқ дарахтлар орасига кириб кетар эдилар.

...Юрт ташвиши, улуснинг можаросидан чарчаган халифа тўлқинланиб оқаётган Дажла дарёсига қараб, созанда ва хонандаларнинг хонишини тинглаб ўзига келди. Кейин яна юрт ташвиши юрагини кемира бошлади. "Бобак кўзғолони борган сари авж олаётир, бошқа элатлар ҳам озарийлардан ўрнак олиб, исён туғини кўтармасмикинлар? Бизга қарашли мамлакатларга фитна ўғриси кирмаётганмикин?" деб ўйлади у юраги сиқилиб ва дарҳол чопар юбориб, вазири аъзамни ўз хузурига чорлатди.

— Шаҳар тинчми, юрт осойиштами? Нима янгиликлар бор? — деб сўради у, сарой боғига зудлик билан етиб келган ал-Фазлнинг саломига алик олиб.

² Бағдод шаҳри 762 йилда қурилган эди.

³ Мағоза – магазин.

— Пойтахт тинч, сиздан миннатдор бўлган шаҳар аҳолиси дуойи жонингизни қилиб ётубдурлар.

Маъмун, одат тусига кириб қолган бу гапларни такрорлайверманг, дегандек қовоғини уйиб қўлини силтаб қўйди.

— Юқорига чиқиб, ёнимга ўтиринг, ҳеч нарсани яширмай мамлакатнинг хорижий ва доҳилий ишларидан мени хабардор қилинг.

Соч-соқолига оқ оралаган бўлса ҳам, ҳали тетик ал-Фазл ибн Саҳл қоматини тиклаб, зинадан дарё бўйидаги шийпонга кўтарилди-да, ўзидан анча ёш халифанинг ёнига тиз чўқди.

— Жанобларига тобе ҳукмдорлар ўз вақтида бож-хирож тўлаб турибдурлар, — деди у нафасини ростлаб, — аммо Ўтрор шоҳи итоат ипини узиб, ўз вазифасини ўташдан бош тортаётир.

— Яъни бож-хирож тўлагиси келмаётир, а? Ундоғ бўлса чорасини кўриш керак.

Маъмун оппоқ қўлини кенг пешонасига тираганича ўйга толди.

— Афсуски ҳозир унинг устига қўшин юбора олмаймиз, — деди у бир оздан кейин вазирга қараб. — Аскарларимиз озарийлар исёнини бостириш билан овора. Вақтинча муроса йўлига ўтиш керак. Ҳукмдор ҳар вақт қилич ва қамчинни ишга солавермайдур, баъзан итоатдан бош тортган тобеларини яхшилик билан йўлга солишга мажбур бўладур. Сиз Ўтрор шоҳига совға-салом юбориб, "бир йиллик хирож сеники, келаси йилдан бошлаб, ўз вазифангизни ўташдан умидвормиз", деган мазмунда мактуб йўлланг. Агар бир санадан кейин ҳам оёғини тираб туриб олса, унга қарши қорлуқлар хони Жабғуни қайраб солурмиз, душманни унинг ғаними қўли билан бартараф қилмоқ керак. Хўш, яна қандай янгиликлар бор?

— Турк Афшин озарийлар билан Жанг қилиб, бир минг асир олибдур.

— Офарин. Афшинни жанги жадалга" рағбатлантириш керак. Жанг олиб борган кунлари унга ўн минг дирҳам, уруш бўлмаган кунлари икки ҳисса кам маош тўлаб турмоқ зарур. Асир олинган ўтпарастрлар бола-чақалари билан қиличдан ўтказилсин. Фармонимни ёзиб олинг.

— Бош устига, сизнинг ҳар амрингизга тобе, буйруқларингизни бажо келтиришга тайёрман. Сиздек улуғ ва адолатли халифага хизмат

қилганим учун ўзимни бахтли сезаман. Ҳимоятингиз остида маърифат кучлари жаҳолат деворига раҳна солмоқда, илму фан ривож топмоқда...

Вазирнинг хушомадгўйлиги халифага эриш туюлса ҳам, негадир ундан юраги ором олар эди.

Халифа халқ кўзғолонларини бостириш тўғрисида гапираётганида ковоғини уюб муштини қисар, олимларнинг кашфиётлари тўғрисида гапираётганида юзи ёришиб, ундан нур ёғила бошлар эди. Фурсат топганида илми нужум билан шуғулланадиган ал-Фазл бу ҳолни кўриб: "Маъмун жуда мураккаб, бир-бирига зид хислатлардан таркиб топган одам, — деб ўйлади. — Унда нур ва зулмат, латофат ва касофат бор. Шунини тан олиш керакки, у олимларга ҳомийлик қилиб, уларни ўз қаноти остига олган, аҳмоқ ҳукмдорларгина илм аҳлига нисбатан адолатсиз бўладилар".

Шийпон ёнида қад кўтарган сарв дарахтлари унинг кўнглидан ўтаётган фикрларни илғаб олгандай бош чайқаб, шивирлашиб қўяр эдилар.

IV

Ал-Хоразмий ўн битта шам кўндирилган қандил ёруғидан хонтахта устига эгилиб, мушкул бир ҳисоб масаласини ҳал қилаётганида кўча эшикни биров аста тақиллатди. "Ким экан шу бемаҳалда келган?" деб, у қаламни довол ёнига қўйди-да, аста ўрнидан турди. Унинг хизматкори ўз хужрасида хуррак отиб ухлаб ётар эди. Аста-аста қадам босиб, эшик ёнига келди-да:

— Ким у? — деб сўради,

— Мен — Феруз. Маткарим дарвозабоннинг ўғли.

Аллома ўз юртдоши Маткаримни яқиндан танир эди. Овози нотаниш йигитнинг яхши ният билан келгани билиниб турарди. У эшикни очиб, рўпарасида чор-пахилдан келган қора чакмонли йигитни кўрди.

— Ассалому алайкум!

— Ярим кечада нима қилиб юрибсан? — деди саломга алиқ олишни ҳам унутиб қўйган уй эгаси.

— Бошпана излаб келдим... Сиздан бошқа паноҳимиз йўк...
Қутқаринг! — Йигит энтикиб гапирар эди.

— Ичкарига кир!

— Менинг... шеригим ҳам бор, — деди узоқроқда ийманиб турган хамроҳининг қорасини кўрсатиб.

— Ким у?

— Фўлодбекнинг қизи... Ёкутой... Ҳайрон қолганини яшира олмаган уй эгаси:

— Ия! — деб юборди. — Майли, киринглар! Меҳмонхонага кириб, ипак гилам устига ўтирганларидан кейин мезбон қора чакмон кийиб, йигит қиёфасига кирган оқ юзли, қора қош қизга ҳайрон бўлиб қаради.

У бир-бирини севган бу икки ёшнинг бошидан кўп можаролар ўтганини, бошқа жой тополмай уникага қочиб келишганини англади.

Ес-хушини йиғиштириб олган Феруз уй эгасининг унга меҳрибонлик билан қараётганини кўргач, дадилланиб воқеани баён қила бошлади...

... У фарғоналик Фўлодбекнинг ўғли Ҳаёт билан тенгдош бўлиб, уларниқига тез-тез келиб турар эди.

Улардан икки ёш кичик бўлган Ёкутой акаси ва унинг қалин дўсти Феруз билан бирга чиллак ўйнар, ўқ-ёй отишар, чарчаганларидан кейин ховли ўртасида қад кўтариб турган хурмо дарахти остига солинган шолча устида ўтиришиб овқатланишар эди.

Ёкутой кўрқув нималигини билмайдиган қиз бўлиб, баъзан ўзи тенги ўғил болалар билан олишиб қолар, ҳар сафар улардан устун чиқар эди. Отаси унинг жасурлигидан мағрурланиб: "Бу мардлик унга мендан ўтган, асли ўғил бўлиб туғилиши керак эди-ю, адашиб қиз бўлиб туғилган", деб қўяр эди.

Феруз билан бу қиз ўртасидаги дўстлик бора-бора бошқача тусга кира бошлади. Улар бир-бирларини кўрганда суюниб кетар, бошлари осмонга етгандек бўлар эди. Отаси эса қизининг хусни очилиб кетаётганини кўриб, хурсанд бўлиш ўрнига ваҳимага тушар, "унинг таърифи саройгача бориб етмасайди", деб кўрқар эди. Ўша вақтда ҳарамга Бағдоднинг энг чиройли қизларини канизак қилиб олар эдилар.

"Феруз эс-хушли, уддабурро йигит, кировий куёвинг шундай бўлса, — деб ўйлар эди Фўлодбек. — Отаси ҳам ўзига тўқ одам, катта маош олади".

Кўринишдан мусулмон одамга ўхшаган бу одам асли зардуштий бўлиб, кеча-ю кундуз яхшилик худоси Ормузддан бола-чақасига бахт-саодат тилар эди. Баъзан парда билан ёпиб қўйилган токчани очиб, ёғочдан ясалган, устига қимматбаҳо тошлар қадалган ҳайкал олдига шам ёқар, унга бош эгиб, пичирлаб дуо ўқир эди.

"Ей одамларга меҳр-шафқатли бўлган яхшилик худоси, биз мусофирларни бало-қазодан асра, болаларимга бахт ато қил!" деб ялиниб-ёлворар эди. Бироқ унинг дуоси дарров ижобат бўлмасди.

Ёкутой ўн олтига тўлиб ўн етти ёшга кадам қўйиши билан ҳусни очилиб, унинг дойруғи саройгача бориб етди. Уларнинг уйига ҳарам бекаси келиб кетганидан кейин Фўлодбек ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Кўп ўтмай подшонинг шахсий мулозими Ҳожиб уни даргоҳига чақиртирди.

— Ҳожиб сизни нега чақиртирган экан? — деб сўради хотини у саройдан қайтиб келганидан кейин. Қовоғидан қор ёғиб турган Фўлодбек чакмонини қозикқа илиб қўйди-да, "ух" деб кўрпачага ўтирди.

— Ҳарам бекаси уйимизга келиб кетганидан кейин нима гап бўларди, — деди олдига қўйилган бир пиёла муздек шарбатни ичиб. — Ёнимга ўтғир, гапимни эшит. Мен Ҳожибнинг ҳузурига кириб, таъзим қилганимдан сўнг: "Бошингга бахт куши кўнди, Фўлодбек, — деди. — Подшоҳи аъзам қизинг Ёкутойнинг таърифини эшитиб, уни амирлашкар Афшин ибн Қорус жанобларига инъом қилмоқчи бўлдилар. Шундоғ улуғ одамга қайнота бўлиб, қўйин-қўнжинг тиллога тўладиган бўлди", деди. Мен бош эгиб қўйдимда, одатдагидек, подшонинг амри вожиб, дедим. Эшитишимча, Афшиннинг уч хотини бор экан. Қизимиз шўрлик, ҳасаддан ёниб турган уч кундош орасига тушадиган бўлди. Зардуштийларнинг ашаддий душмани Афшинга қизимни бергандан кўра ўлганим яхши! Йўлда келатуриб, қизимизни Феруз билан қовуштириб қўймаганимга ачиндим. Кейин ўйлаб-ўйлаб, ҳалиям вақт ўтгани йўқ, деб қатъий бир қарорга келиб қўйдим. Шу бугуноқ пиримиз Эгамбердини уйга

чақириб келиб, зардуштийлар одатига мувофиқ маъбуд олдида никоҳ ўқитамиз.

Катта тўй бериб қизини узатмоқчи, орзу-ҳавасини кўрмоқчи бўлган она, тиз чўкиб, икки қўли билан юзини беркитиб йиғлай бошлади.

— Ҳа, нима бўлди? Нега йиғлаяпсан? — деб ўшқирди эр ғазабланиб.

— Йўқ... ўзим... Сиз ҳам томдан тараша тушгандек, ҳеч қутилмаган гапни айтиб, мени эсанкиратиб қўйдингиз.

Ешик орқасида турган Ёкутой уларнинг гапини эшитиб беҳад қувониб кетди, қулоқ солаётганимни кўриб қолишмасин, деб ўзини дарҳол панага олди.

Ер-хотин маслаҳатлашиб ўтирганларида Феруз салом бериб кириб келди.

— Фаришталар ҳайдаб келди сени, — деди уй эгаси қувониб. — Ҳозир сени йўқлаб турган эдик. Ўтир, ҳайрли бир гап бор. — У хотинига юзланиб буйруқ берди. — Сен ошхонага югур, ўчоққа олов ёқ, ош дамла. Уйда эт борми?

— Ҳа, бор. Бир лаган ош учун масаллиғ топилади!

...Гоҳ қовоғини уйиб, гоҳ қулимсираб қулоқ солиб ўтирган ал-Хоразмий Ферузнинг кейинги сўзларини эшитиб беҳад қувонди.

— Фўлодбек жасур одам деб эшитган эдим, рост экан, мард одамнинг ишини қилибдур, — деди у қулиб.— Сен, Феруз, менинг ўғлимсан, Ёкутой — қизим. Мана уй, мана жой. Тап тортмай меникида тураверинглар. Отангиз учун кўркманг, агар у халифа-нинг ғазабига учраса, қутқариб қолиш қўлимдан келадур.

Бир-бирини севиб қовушган икки ёшга бошпана берганидан у мамнун, подшонинг илтифотидан маҳрум бўлишдан кўркмас, ҳайрли иш қилишни таъмагирликдан устун қўяр эди. Хуснлари гулдек очилиб кетган икки ёшнинг юзларидан ёғилаётган ёғду хувиллаб қолган уйини нурга тўлдиргандек бўлди.

* * *

— Биз амирлашқар Афшин Ҳайдар ибн Қорусга тенги йўқ гўзал бир қизни инъом этиб, уни хурсанд қилмоқ ниятида эдик, ниятимизга

етолмадик, — деди саккиз қиррали олтин тахт устида виқор билан ўтирган Маъмун, рўпарасида тиз чўккан вазир ал-Фазлга қараб. — Аммо қизнинг отаси Фўлодбек таклифимизни рад этиб, қизини бир йигит билан қочирибдур. Биз миршаблар юбориб уни ҳибсга олдирдик. Шуниси қизиққи, уйида ёғочдан ясалган бир маъбуд бор экан.

— Зардуштий экан-да. Эҳтимолки, шунинг учун қизини оташпарастрлар душмани Афшинга беришни истамагандир, — деди ал-Фазл, негадир ҳаяжонланиб.

— Шундоғ. Фўлодбек қизи билан ёш куёвини кимникига яширган деб ўйлайсиз?

— Фарғоналик дўстларининг бири куёви билан қизига бошпана бергандир-да!

— Топмадингиз, — деб кулди Маъмун. — Улар ал-Хоразмийнинг уйида беркиниб ётган эканлар. Муҳаммад ибн Мусо куни кеча келиб ўзи айтди, Фўлодбекни зиндондан чиқариб, ёшларнинг гуноҳини кечиришни сўради. Мен унинг илтимосини қабул этиб, хурсанд қилиб юбордим. ;

— Олижаноблик қилибсиз, — деди ал-Фазл мамнун бўлганини яшира олмай. Кейин ноқулай аҳволга тушганини яшириш учун гапни бошқа ёққа бурди. — Фарғонаю Хоразмдан кўчиб келган туркий халқлар орасида мажусийлар кўп. Улар масжидга чиқиб намоз ўқиб турсалар-да, уйларида олтин маъбудга топинадурлар.

— Биз мажусийликни бартараф қилишимиз лозим. Қўл қовуштириб, қараб тураверсак, улар Шамосия тепалигида оташкада қуриб, уни муғтепага айлантирадилар.

Ал-Фазл бир вақтлар Хуросонда зардуштийларнинг ибодатхонасини кўрган эди. Тўртбурчакли ҳовли ўртасидаги усти ёпиқ бино, беш зина билан пастга тушиладиган оташкада, ўртада ёниб турган оловга хушбўй гиёҳларни ташлаб, дуо ўқиётган оппоқ соқолли пиримуғон кўз олдида жонланиб, сесканиб кетди.

— Рост айтадурлар, зардушт динига барҳам бермоқ керак. Унинг таъсири остида бўлган туркий халқлар арабларни ёмон кўрадурлар, баъзан кўча-кўйларда тўкнашувлар бўлиб турадур.

— Ҳаммасидан хабарим бор, — деди Маъмун қовоғини уйиб. —

Аммо туркий халқлар бизнинг таянчимиз. Нотинч араблар у ер-бу ерда исён туғини кўтарганларида уларнинг ёрдами билан тартиб ўрнатамиз. Шунинг учун бу масалада эҳтиёткор бўлмоқ керак. Агар ал-Хоразмий ўз юртдошларига панд-насихат қилиб, араблар билан тўқнашиб туришнинг оқибати хунук бўлишини ёшларга тушунтириб турсалар, яхши бўлур эди. — У вазирининг юзида норозилик аломати пайдо бўлганини кўриб, ўз фикрдан қайтди. — Яхшиси, бу ишга улуғ алломани аралаштирмаганимиз маъқул. Ҳозир у зот ҳинд ҳисобини мукаммалаштириш устида бош қотирмоқдалар. Бу ишни ўзимиз бартараф қилганимиз яхши. — Маъмун хуфя ишлар бўйича вазири бўлган Маҳмуд ибн Яҳёга бу ҳақда топшириқ бериш, пойтахтдаги мажусийларни рўйхатга олиб, уларга қарши зимдан чора кўриш кераклигини кўнглидан ўтказиб қўйди.

V

Байтул-ҳикматда ал-Хоразмийнинг "Ҳисоби ал-ҳинд" деган асари муҳокамага қўйилган, олимлар қаторида ер ўлчовчи массоҳлар, муфтийлар, уламолар ҳам бу мажлисга чақирилган эди.

Оқ шойи қўйлак устидан узун енгли қизил чопон кийган, тақяси устидан оқ салла ўраган Муҳаммад ибн Мусо катта танобий уйнинг икки чеккасида чордана қуриб ўтирган олимларни ўз асарининг мазмуни билан таништирар эди.

— Илгари араблар ва уларга тобе мусулмон халқлар ҳисоб амалларини рақамлар билан эмас, сўзлар ёрдами билан бажарар эдилар, — деб гапида давом этди у, — ҳиндлар эса ҳар бир сонни алоҳида белги, яъни рақамлар билан ифода этадурлар. Мана кўринг. — У ўрнидан туриб, деворга тираб қўйилган узун, энсиз қора тахтага оқ бўр билан тўққизгача бўлган рақамларни ёзиб кўрсатди. — Мана буниси бир, бу — икки, бу — уч ва ҳоказо. Биз шу рақамларни баъзи ислоҳлар билан қабул қилиб олиб, ҳисоб амалларини улар ёрдами билан ҳал қилиш йўлига ўтишимиз керак. У бир-бирлари билан шивирлашиб гаплашаётган шайхулислом билан қозиюл қуззотга тикилиб қараб турди-да, улар гапдан тўхтаганларидан кейин сўзини давом эттирди: — Ҳиндларда тўққизлик санок тартиби жорий бўлиб,

улар "1" рақамининг аҳамиятини тушунмаган эдилар. Менинг ҳинд ҳисобига киритган янгилигим шулки, "1" рақами ёнига бир ҳалқа, яъни - сифр⁴ кўйиб, уни "ўн" деб ўқидим. — У тахтага "10" рақамини ёзиб кўрсатди. — Ўнлик санок тартиби билан катта сонларни жам ва тарх қилиш, зарб ва тақсин этиш осон. — У қора тахтага тўрт хонали сонларни ёзиб, уларни бир-бирига кўпайтириб кўрсатди⁵.

Олимларнинг баъзилари хаяжонга келиб ўзларини тутолмай: "Офарин!" деб юбордилар. Халифанинг сўл томонида ўтирган вазир ал-Фазл беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

— Бу — улуғ кашфиёт! — деб юборди у. — Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий жаноблари эшиклари берк илми риёзийнинг калидларини топиб кўлимизга топширдилар. Ҳеч бир араб олими ҳал қилмаган муаммоларни ечиб, бизни ҳинд рақамлари билан таништирдилар. Энди буларни араб рақамлари деб атаймиз, — деди у қора тахтани кўли билан кўрсатиб.

— Ҳиндлар, — деб юборди оппоқ соқоли кўксига тушган шайхулислом, — эшитишимча, ҳиндлар ҳандасий шакллар ва рақамлар билан фол очар эканлар, бас шундай экан, биз қандай қилиб уларнинг рақамларини қабул қилиб олурмиз. Ал-Хоразмий бизни ҳинд халқи билан яқинлаштириб, уларнинг урф-одатларини қонимизга сингдирмоқчи. Эшитишларича, ул кишининг ота-боболари оташпараст мажусий экан.

— Рост, — деб унинг гапини тасдиқлади мош-биринч соқолли, икки бети қип-қизил қоziюл куззот. — Шуни айтиб ўтайки, ҳиндлар биз араблар сингари ўнгдан сўлга эмас, сўлдан ўнгга қараб ёзадурлар. Илми ҳисоб уларнинг диний эътиқодлари билан чамбарчас боғланган. Масалан, бир сони — ота, икки сони — икки кўз, уч сони агний деган худоларининг рамзидур ва ҳоказо. Биз, қандай қилиб, бу бидъатчи халқнинг рақамларини араб рақамлари деб атаймиз. Ҳиндлар ирkit, сеҳргар халқ. Улар сочларини кирдирмай, тирноқларини кесдирмайдурлар, сигир гўштини емайдурлар, аммо баданларига янги

⁴ Сифр - нол

⁵ Европада "Алгоритм" (Алхоразм) сўзи ўнлик санок системасининг синоними ўрнида ишлатилади.

сигир тезагини суртадурлар, рақамларини узун қора тахтага оқ кесак билан ёзадурлар, — деди, деворга тираб қўйилган тахтага ишора қилиб.

Ал-Хоразмий тишини тишига қўйиб, қалин қошларини чимириб, индамай ўтирар: "Қозиюл куззот ҳинд судхўрлари билан бирга иш олиб боради, деб эшитган эдим, рост экан-да, — деб ўйлар эди. — Бўлмаса, ҳинд урф-одатларини қаердан билади! Бу мутаассиб муллолардан ҳар балони кутиш мумкин. Аммо халифанинг менга хайрихоҳлиги афтидан кўриниб турипти, кашфиётим тўғрисида хавотир олмасам ҳам бўлар!"

Фил суягидан ясалган курси устида пинагини бузмай ўтирган Маъмун уламоларни бу мажлисга чақирганидан ўқинар, уларга нисбатан эҳтиёткор бўлиш, олимларни муҳофаза қилиш кераклигини кўнглидан ўтказар эди. Шаҳар қозиюл куззотидан кейин сўзга чиққан Холид ибн Абдулмаликнинг сўзларига у хайрихоҳлик билан қулоқ сола бошлади.

— Илм ўрганиш мусулмон эр ва аёллар учун ҳам фарз, ҳам қарз, — деди марвлик кекса олим титраган овоз билан. — Буни доим ёдимизда тутишимиз керак.

Ҳадийси муқаддасда, илмни Чин-мочинга бориб бўлса ҳам ўрган, дейилган. Ҳолбуки, хитойлар ҳам ҳиндлар сингари ит, илон, калтакексад этини ейдурлар.

Қозиюл куззот ўзини тутолмай: — "Улар сигир тезагини баданларига суртмайдурлар", — демоқчи эди-ю, лекин қовоқларини солиб ўтирган олимларга қараб тилини тийди. — Хитойлар... Хитойлар хандасий шакллар, рақамлар билан фол очмайдурлар...

— Ҳар бир халқда ҳам ярамас одатлар бор, бидъат, хурофот бор, аммо шу билан бирга мунаввар фикрли одамлар вужудга келтирган илм-фан мавжуд, биз улар яшнатган маърифат гулшанидан илм уруғларини териб олиб, ўстиришимиз зарур.

Илм учун ўзини қурбон қилишга тайёр бўлган бу кекса олим забардаст уламолардан қўрқмай ҳақиқатни ҳимоя қилар эди.

Халифа чўзилиб кетган тортишувга яқун ясаб:

— Ҳақиқат мунозаралар орқали очиладур, деган гап бор, — деб сўз бошлади. — Ҳар икки томоннинг ҳам фикрларини эшитдик. Абу

Абдулло ал-Хоразмийнинг ёзган китоблари, кашфиётлари устида ҳали кўп мулоҳазалар юрғизамиз. Аммо биз ўз ишимизда ҳадийси муқаддасга амал қилиб, ҳар бир халқнинг илм-фанини ўрганишимиз, билим уруғларини бидъат-хурофот балчиғидан тозалаб, аҳли муслимнинг миясига қадашимиз лозим...

У сўзининг охирида мунозарага чиқиб, ўз фикрларини айтган олимлар, уламоларга ташаккур билдирди-да, бу масалани ҳал қилиш учун бир мажлис кифоя қилмаслигини айтиб гапни тамом қилди.

VI

— Ажойиб лойиҳа, — деди ал-Хоразмий, тўртбурчак қоғоздаги шаклларни диққат билан кўздан кечирар экан. — Расадхонанинг катталиги Батлимуслиннинг "ал-Мажистий"⁶сида кўрсатилган ҳажмда: уч қаватли, доира шаклида. Учинчи қават устида қуёш соати ва бошқа олатиар учун жой ажратилган.

— Лойиҳани устоз Холид ибн Абдумалик билан бирга тузган эдик, сизга манзур бўлганидан беҳад мамнунман, — деди, хурсандлигидан қийик кўзлари юмулиб, кулчадек юзи ёришиб кетган Аҳмад ал-Фарғоний.

— Шунинг учун ҳам унинг камчилигини топа олмадим шекилли, лекин ўзингиз Искандария шаҳрига бориб, Батлимуслин расадхонасини кўриб келсангиз, лойиҳанинг нуқсонларини пайқаб, унга ислох киритсангиз... Агар Мусо бинни Шокирнинг икки ўғли билан Ўрта ер денгизи соҳилига саёҳат қилсангиз, ҳам баҳри дилингиз очилган, ҳам фойдали маълумотлар олган бўлур эдингиз.

— Рост, улуғ юнон олими яшаган шаҳарни, расадхонани зиёрат қилиб келишнинг ўзи кишига илҳом бағишлайдур, борганим бўлсин.

— Мен эртага вазири аъзам билан сўзлашиб, сизлар учун керакли маблағларни олиб берурман. У киши ҳам, халифа ҳам бу улуғ иш учун дирҳам ва динарларини аямаслар.

⁶ Батлимуслин — Птолемей. ИИ асрда Александрия (Искандария) шаҳрида астрономия билан шуғулланган олим. Унинг "Алмагест" деган асарини араблар "ал-Мажистий" деб таржима қилганлар.

Маъмун Бағдод яқинида, шаҳар чанги ва тутунидан узоқда бўлган "Шамосия" тепалиги устида расадхона қуриш ниятида эди. Олимлар, меъморлар унинг амрини бажо келтириш учун ишга тушиб кетган, усталар тепалик атрофидаги кулбаларни бузиб, ер те-кислаш билан банд эдилар. Аҳмад ал-Фарғоний икки ёш олим билан Александрия шаҳрига бориб қадимий расадхонанинг ҳар бир бўлагини, ер остидаги қисмини кўриб чиқиб, лойиҳани итмомига етказдилар. Илм-маърифан аҳли улардан беҳад хурсанд, ислом дини ақидаларига қадимги юнон файласуфларининг таъсири кучаяётганидан уламолар хавотирда эдилар.

* * *

— Шариат оёқ ости бўлмоқда, байтул-ҳикматда уя қуриб олган жодугарлар динга хилоф ақидаларни, қадимги мажусий олимларнинг маслакларини тарғиб этмоқдалар, — деди, бир кўзи юмулиб қолган оппоқ соқолли шайхулислом уй эгасига қийшайиб қараб. У Бағдод шаҳри қозиюл куззотининг уйига меҳмон бўлиб келган эди. — Бу балойи офатнинг олдини олиш мумкинмасмикин?

— Йўқ, — деди сочлари оқара бошлаган тетиккина мезбон, — сув бошидан лойқа. Халифанинг ўзи бу шаккоқ одамларга бош бўлиб, шариат булоғини лойқатмоқда, қадимий юнон олимларининг асарларини таржима қилдирмоқда. Марв вилоятидаги Сарахс шаҳрида таваллуд этган келгинди ал-Фазл ибн Саҳл — вазири аъзам, хоразмлик Мусо ибн Муҳаммад байтул-ҳикматнинг бош китобдори, Фарғонаю Марвдан келган муҳандису мунажжимлар — саройда энг мо"табар одамлар. Бағдод шаҳрида юз бераётган бу бебошликни кўриб, дунёдан чиқиб кетгинг келаду.

— Ёлғиз сиз билан биземас, аъёнлар, аскарбошилар орасида ҳам норозилик бошланган, — деди кекса меҳмон. — Эсингиздами, Хорунаррашид замонида ҳам худди шундай аҳвол юз берган, давлат ишларини эронийлар эгаллаб олган эдилар. Марҳум халифа бир баҳона топиб эроний вазирни қатл эттирган, шу билан араб ақобирларини тинчитган эди.

— Ҳа, эсимда бор! — уй эгаси жилмайиб кўйди. — Ҳаммамиз Хорунаррашиднинг бу қилган ишидан мамнун бўлган, мамлакат

жилови яна араблар қўлига ўтган эди. Тарих такрорланадур, деган ҳикматли бир гап бор. Сабр қилиб турайлик, шояд мархум халифанинг руҳи мададга келсаю Эрону Турон тазйиқидан қутулсак. Кулфатга кўникиб юраверилса, борган сари унинг юки оғирлашадур. Ожиз одамларгина ўз қисматларига кўникиб юраверадурлар.

— Аммо эҳтиёткорликни ҳам қўлдан бермаслик керак. Агар биз шул ишга журъат қилсак, Маъмун ғазаб отига миниб, қўлига жазо қиличини олмасмикин?

— Қўрқмасинлар. Халифа ҳеч қачон ўз давлатининг устунларига болта урмайдур, суянчиғи бўлган араб заминдорлари, акобирларига зиён-заҳмат етказмайдур. Ахир бизнинг фойдамизни кўзлаб собик куллар, ялангоёқ деҳқонлар исёнини қонга ботираётир! Эшитишимча, Маъмун кечалари илми нужум билан шуғулланиб, давлат ишларини ташлаб қўйган вазиридан ҳам норози бўлса керак.

— Таваккал қилган кишининг ишига худо ривож берадур. Ётиб қолгандан отиб қолган яхши, — деб юборди ҳаяжонга келган меҳмон қалтираган овоз билан. — Яхши гапга ҳам фаришталар "омин" дейдурлар, ёмон гапга ҳам.

Улар дастурхон устида алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришди. Гўё деворларнинг қулоғи бордек, баъзан уёқ-буёққа аланглаб, товуш чиқармай пичирлашар эдилар.

VII

Расадхона қурилиши жадал суръатлар билан борар: бош меъмор ҳам, усталар, олимлар ҳам ишнинг боришидан хурсанд эдилар. Диаметри эллик метр бўлган доиъра шаклидаги уч қаватли расадхона қурилиб битишига оз фурсат қолганда юз берган даҳшатли бир воқеа илм-маърифат аҳлини саросимага солиб қўйди. Олимларнинг ҳомийси бўлган вазири аъзам ал-Фаъл ибн Саҳл ҳаммомда номаълум бир одам томонидан ўлдирилган, суиқасдчилар жиноят ипининг учини беркитиб кетган эдилар.

Қутилмаган бу ҳодисадан олимлар саросимага тушиб, қўллари ишга бормай қолди. Илм аҳли қазога учраган мунажжим ва давлат арбоби ибн Саҳлни тантана билан дафн этиб, минг хил фикр билан

бошлари қотган ҳолда турар жойларига қайтдилар.

Ал-Хоразмий ҳам чуқур қайғуга ботган, олимларнинг ҳомийси бўлган вазирнинг ўлимига қисман ўзи сабабчи бўлганини ўйлаб, азоб чекар эди. "У ҳар вақт мени, уламоларга ёкмаган кашфиётларимни ҳимоя қилиб келар эди, — деб ўйлар эди. — Қисман унинг ғайрати билан ҳинд рақамлари қабул қилиниб, араб рақамлари деб атала бошлади. Гўринг нурга тўлгур, хуросонли, Ўрта Осиёли мусофир олимларни ҳимоя қилиб келар эди. Шу сабабдан араб муллолари, акобирлари унинг бошига етдилар..."

У ўз ёғига ўзи қовурилиб ўтирганда, Аҳмад ал-Фарғоний келиб қолди.

— Э, келинг, келинг, нима қилишимни билмай хуноб бўлиб ўтирган эдим, — деди саломига алиқ олиб. — Қани буёққа чиқинг.

— Мен ҳам бошимни қаёққа уришимни билмай, ўзимни чалғитиб, ғамларимни унутиш учун тўғри сизникига қараб йўл олдим, — қовоғидан қор ёғиб турган ал-Фарғоний меҳмонхона тўрига солинган кўрпачага ўтириб, юзига фотиҳа тортди. — Қандай улуғ ва покиза одамдан айрилганимиз энди билинди. Олдиндан оққан сувнинг кадри йўқ, деб бекорга айтмаганлар,

Улар марҳум вазир тўғрисида гаплашиб ўтирдилар.

— Халифа жиноятчиларни ушлаб, жазоларини берармикин? Ахир, бул ишни шундоқлигича қолдириб бўлмайдур-ку! — деди ёш меҳмон хуноб бўлиб.

Ал-Хоразмий унга қараб туриб, бир оздан кейин:

— Бул ҳодисанинг илдизи чуқур, ал Хорунаррашид замонидаги Жаъфар ибн Яхё фожиасига ўхшайдур, — деди қовоғини солиб. — Ўшал вақтда ҳам эронийларнинг дастлари дароз эканлигидан норози бўлган араб акобирлари кўлларига ханжар олган эдилар. Маъмун замонида ҳам кичикроқ миқёсда бўлса-да, ўшал ҳодиса такрорланди. Халифа бир чора кўришдан олдин ишининг оқибати устида бош қотирар, она уруғини рози қиламан, деб, ота уруғини ерга урмас. У етти ўлчаб бир кесадиған, эҳтиёткор ҳукмдорлар тоифасидан.

— Тушунарли. У қайнаб турган қозонни ёпиклигича қолдирса керак, ҳақиқий жиноятчилар жазосиз қолдирилғай деб ўйлайман.

— Шундоғ.

Улар узоқ вақтгача гаплашиб ўтириб, ўз ғам-ташвишларини унутгандай бўлдилар.

Бошда саросимага тушган бошқа олимлар ҳам вақт ўтиши билан ўзларига келиб, ўз ишларига бошлари билан шўнғиб кетдилар. Даҳшатли фожиадан бир йил ўтгандан кейин расадхона ҳам қурилиб тамом бўлди⁷. Алломалар ўн хисса ғайрат билан самовий жисмларни ўрганишга киришиб кетдилар.

Ал-Хоразмий кечаларини юлдузларнинг ҳаракатини ўрганиш билан ўтказар, Птоламейнинг жадвалида хатолар борлигини пайқаб, унга тузатишлар киритар эди. Бу иш билан боғлиқ боиган кўп масалаларни ҳал қилишда илми ҳисоб, тўрт амал иш беролмаслигини пайқаб боши қотар, ер ўлчаш ишлари билан шуғулланувчи массохлар, мерос тақсим қилиш каби ишлар билан шуғулланувчи муфтилар ҳам кўп риёзий муаммоларни ечишда қийналиб, ундан маслаҳат сўрар эдилар.

У кеча-ю кундуз бир хилдаги ҳисоб масалаларини ҳал қилиш учун умумий усул қидириш билан банд бўлди, машаққат чекиб, мушкул ҳисоб масалаларини ҳал қилиш учун номаълум бир сонни тенгламалар орқали топиш йўлини кашф этди. Унинг "Алжабр ва ал-муқобала" деган асари байтул-ҳикматда муҳокама қилинаётганда олимлар ҳаяжонга келиб, уни табриклай бошладилар; Тўрда виқор билан ўтирган зар чопонли халифа ўз хурсандлигини яширишга уринса ҳам, ёнида ўтирган ал-Хоразмийга жилмайиб қараб кўяр эди.

Бу мажлисга у дин пешволаридан ҳеч кимни чақиртирмаган, ҳақиқий олимларни кўролмайдиган ҳасадгўй муллалар бемаъни гапларни ўртага ташлаб, илм аҳлининг таъбларини хира қилишлари мумкин эди.

Маъмун шавқ-завқ билан гапирган олимларнинг сўзларига яқун ясаб шундай деди:

— Абу Адуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо янги илм кашф этиб, унга алжабр деб ажойиб ном қўйибдурлар. Илгари илми ҳисоб бор эди, лекин самовий жисмлар орасидаги масофани белгилаш, ер ўлчаш, мерос тақсим қилиш ишида учрайдиган мушкул масалаларни ҳисоб

⁷ 819 йил

илми, тўрт амал ёрдами билан ҳал қилиш мумкин эмасди. Ал-Хоразмий жаноблари бу қийинчиликни бартараф этганлар, мураккаб масалаларни ҳал қилиш учун уларга мажхул бир сон киритиб, уларни муодала⁸ орқали, ҳарфлар ва сонлар ёрдами билан ечиш йўлини топганлар. Бу шундай улуғ кашфиётки, юз йил, балки минг йилдан кейин ҳам одамлар амалий масалаларни ҳал қилиш учун бу илмга мурожаат этгусидурлар. Алжабр деган истилоҳ абадий сақланиб қолгусидур.

— Бу мушкул илмнинг моҳиятини уч-тўрт жумла билан, лўнда қилиб таърифлаб берганингиз учун беҳад хурсандман, — деб юборди юзи ёришиб кетган ал-Хоразмий халифага таъзим қилиб. — Олимларга хайрихоҳ бўлган ҳукмдорлар давридагина илм-фан олдидаги тўсиқлар бартараф қилиниб, уйкуда ётган ақл-фаросат уйғонгусидир.

— Илми алжабр бамисоли тиканли дарахт, жабрга чидаган одамгина унинг устига чиқиб, меваларидан баҳраманд бўлғай, — деб аския қилди ал-Фарғоний.

Олимлар кулиб унинг гапини тасдиқладилар. Улар чўлда юриб, кудук ёнига етиб келган йўловчилардек хурсанд эдилар.

* * *

Орадан асрлар ўтди. Олимлар вужудга келтирган маърифат хазинаси европаликлар қўлига ўтиб кетди. Хоразмийнинг бу улуғ асари ХИИ асрда лотин тилида босилиб чиқди, кейин франсузлар уни "алгебра" деб таржима қилдилар. Асрлар бир-бирларини қувиб ўтавердилар. Шарқ халқлари йўқотиб қўйган маърифат хазинасини ахтара бошладилар.

Европада адашиб юрган "алжабр" илми яна "алгебра" шаклида ўзимизга қайтиб келди.

⁸ Мудолала - тенглама